

УДК 3.322

В.С. БЛІХАР

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

Бліхар В'ячеслав Степанович – завідувач кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук, доцент

У статті досліджується проблематика державно-церковних відносин, а саме: у контексті їх соціокультурного значення для формування суспільства. На основі аналізу перспективи таких відносин обґрунтовується значення впливу як держави, так і церкви на молоде покоління, що, безперечно, слугуватиме оптимізації державно-церковних відносин на загальнодержавному рівні.

Ключові слова: держава, церква, суспільство, людина, державно-церковні відносини.

В статье исследуется проблематика государственно-церковных отношений в контексте их социокультурного значения для формирования общества. На основе анализа перспективы таких отношений обосновывается значение влияния как государства, так и церкви на молодое поколение, что, несомненно, послужит для оптимизации государственно-церковных отношений на общегосударственном уровне.

Ключевые слова: государство, церковь, общество, человек, государственно-церковные отношения.

This article examines issues of church-state relations in the context of their social and cultural values to the formation of the society. Based on analysis of the prospects of such a relationship justify the influence of both the state and the church on the younger generation of the individual, which, undoubtedly, will lead the optimization of state-church relations at the state level.

Key words: the state, the church, society, people, state-church relations.

© В.С. Бліхар, 2013

Постановка проблеми. Здебільшого, коли мова йде про державно-церковні відносини, їх, переважно, трактують у рамках політичного виміру. Без сумніву, цей вимір щодо функціонування держави є дуже важливим, враховуючи прив'язаність державного апарату до політичного життя суспільства загалом і людини зокрема. Своєю чергою, церква як інститут суспільний, крім політичного виміру, діє і у власному екзистенційному вимірі. І хоча політичний вимір є одним із важливих напрямів у її діяльності, проте не найважливішим. Тому державно-церковні відносини в політичній площині базуються з боку церкви виключно на трансцендентно-аксіологічному вимірі. Натомість політичний вимір державно-церковних відносин провокує підвищену увагу й заохочення засобів масової інформації, затінюючи всі інші виміри, в яких триває діалог між державою і церквою.

У різновекторних напрямках одним із таких вимірів є провадження аскетичного життя. На перший погляд, цей внутрішньо церковний аспект видається далеким від державно-церковних відносин, однак це лише типова помилка сьогодення, відлуння комуністично-соціалістичного світогляду минулого. У сучасних умовах поширеним є хибне переконання, згідно з яким аскетизм належить виключно до духовної сфери вишкolu богопосвячених осіб, а тому не осяжний і, подекуди, навіть шкідливий для пересічних громадян. Певною мірою така позиція знаходить підґрунтя лише якщо трактувати її в контексті побутового світогляду, поза межами християнського розуміння творення світу та людини Богом, а тому людина – це не частинка великого механізму, а, передовсім, істота з

екзистенційною гідністю – співтворець дійсності. Таке людинорозуміння у рамках особистої персоналістичної ідентичності виражає велич і загальність тісного зв'язку людини (яка провадить аскетичне життя для власного морально-духовного вдосконалення) з іншими людьми як своїми ближніми (у християнському розумінні), впливаючи на їхнє життя, а на загальному рівні – на антропологічний, соціально-філософський, політичний вимір творення громадянського суспільства та демократичної і правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо говорити про відносини між державою і церквою у контексті наших наукових інтересів (зокрема, про вплив державно-церковних відносин на формування суспільства), то необхідно відзначити, що вони вже частково досліджені у політико-суспільному значенні, але при цьому не виокремлювалося їх трансцендентно-аксіологічного виміру, їм не надано соціокультурної характеристики, не визначено їх екзистенційного значення для суспільства та держави.

Мета дослідження. У нашій статті ми ставимо за мету дати уявлення про важливість соціокультурного значення державно-церковних відносин для формування суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саме дослідження поняття «аскеза» уможливило усвідомлення суті феномена, що стоїть за цим поняттям. До прикладу, Т. Шпідлік, досліджуючи етимологію цього поняття, приходять до висновку про потрібне його значення в історії людської думки. Таким чином, під цим терміном у давнину здебільшого розуміли вправління, вдосконалення

тіла у фізичному сенсі (маються на увазі фізичні вправи атлетів чи воїнів). Наступним значенням, якого набуло це поняття, було значення вже із іншої сфери, а саме під ним розумілось вправління волі та розуму у моральному сенсі. І, врешті, останнє значення цього терміна вживалось у релігійному вимірі, де воно розумілось як практикування культу та побожного життя [8, с. 148]. Таким чином, можемо простежити, що значний пласт смислового навантаження цього терміна у наш час втратив своє первісне значення у світогляді пересічної людини.

Проте, одне із питань, які виринають перед християнськими богословами, або навіть і віруючими християнами, змушуючи вкотре повертатися до усієї глибини розуміння цього поняття, – це значення та місце спорту й фізичної культури у житті християнина. Не йдеться про значення спорту та здорового способу життя у суто побутовому сенсі, де визнано його важливість. Це питання, з усією його варіативністю, постає перед молодими християнами та їхніми наставниками. У звичайному розумінні утвердилась думка про суто трансцендентну спрямованість церкви та, певною мірою, ігнорування нею більшості пластів земного виміру людського існування. Така думка сформувалася, з одного боку, від однобічного розуміння трансцендентності церковної інституції, та, з іншого боку, через завжди активну позицію служителів церкви щодо пропагування спортивного способу життя. Що стосується першої причини, то важливо розуміти наступне: те, що церква, значною мірою, є закоріненою у трансцендентно-аксіологічному вимірі, зовсім не приводить до ігнорування нею фізичного виміру, який також має свою цінність у системі християнського світогляду. Що стосується дещо пасивної позиції у пропаганді спортивного життя, то це, великою мірою, спричинене іншим напрямом прикладання своїх зусиль, а саме вектором, що спрямований у бік духовного вдосконалення, де всі інші справи розглядаються лише на його фоні. За своєю суттю він є глибоко гуманним – тут людська особистість наділена безмежною цінністю, внаслідок чого потрапляє у центр трансцендентної діяльності церкви. Слушно з цього приводу зауважував папа Іван Павло II: «Людина в душі правди свого особистого існування і буття, «громадського» водночас же і «суспільного» – в обсязі власної родини, в обсязі стількох різних спільнот, середовищ, в обсязі свого народу чи люду (чи, може, щойно племені та роду), в обсязі цілого Людства, людина – це ота перша дорога, якою повинна крокувати Церква, виконуючи свою місію» [4, с. 30–31].

У цьому контексті церква завжди сприяла усьому тому, що допомагає людській особистості реалізовувати свою екзистенційну ідентичність. У вирішенні питання співвідношення «християнський спорт» виникає потреба звернутися до повного спектра значень поняття аскези, що було розглянуто вище, коли мова йшла про аскезу не лише як про суто релігійний феномен, але і як про поняття, яке має свій смисл і в світлі фізичного виміру – вдосконалення тілесних умінь, так і в перспективі

психологічно-моральної досконалості. Таке широке розуміння дозволяє підкреслити значення спорту та спортивних змагань як в індивідуальному вимірі, так і в загальносуспільному. У цьому відношенні доречними видаються слова папи Івана Павла II, що були озвучені ним у промові під час урочистої Божественної Літургії 29 жовтня 2000 року на Олімпійському стадіоні в Римі з нагоди святкування міленіуму: «Спорт набуває сьогодні великого значення, бо може сприяти утвердженню в молоді таких важливих цінностей, як чесність, витривалість, дружба, взаємна підтримка, солідарність... Спорт поширився у найвіддаленіші куточки світу, здолавши відмінності культур і націй спорт насправді може зробити вагомий внесок у досягнення мирного порозуміння між народами, сприяти утвердженню у світі нової цивілізації, побудованої на любові» [3, с. 10].

Будучи безумовним авторитетом папа наголошує на загальноморальному вимірі спорту, як і, в певному сенсі, на політичному його вимірі. Обидва ці виміри є такими, що безпосередньо впливають на існування людської особистості – або допомагаючи їй здійснювати свою екзистенційну місію, або перешкоджаючи їй. Тому вони перебувають завжди у полі зору церкви. Водночас потрібно також згадати і про суто психофізіологічний вимір спорту, що, до певної міри, став заміником колись існуючого природного середовища, де у людини протягом століть виникали свої відповіді на стресові ситуації, що траплялися внаслідок зовнішньої небезпеки. Людина не завжди до кінця усвідомлює той факт, що її організм пристосований віками еволюції до зовсім іншого способу життя, ніж сучасний.

Розвиток цивілізації, особливо два останні сторіччя, йде настільки стрімко, що організм людини просто не встигає змінюватись разом із блискавичною зміною середовища її існування. Через подібний стан речей можна простежити значні наслідки в сучасному суспільстві – починаючи від соціальних і закінчуючи психофізіологічними. До прикладу, значення чоловіка завжди полягало у захисті своєї родини перед численними зовнішніми ворогами та у здобутті білкового харчування тваринного походження, яке він здійснював завдяки полюванню. Увесь його організм століттями виконував цю основну роботу. Сьогоднішні умови існування показують, що чоловік «втратив свою основну працю» і тепер повинен виконувати ту, до якої його організм та психіка повинні ще довго пристосовуватися (наприклад, до цілодобової праці за монітором комп'ютера). Більше того, цивілізаційні віяння часу призводять до втрати ідентичності сімейних ролей, де чоловік завжди був головним здобувачем їжі. Сьогодні, подекуди, простежується тенденція до зменшення робочих місць традиційно «чоловічих» професій і збільшення місць праці для жінок. Внаслідок такого стану речей, як також і більшої заангажованості жінок у суспільне життя, доводиться спостерігати, що жінка все частіше стає головним здобувачем засобів існування, а чоловік змушений виконувати жіночу роль – виховувати дітей, займатись домашнім господарюванням

тощо. Це, з суто психологічного погляду, не власне чоловічій природі, і звідси, як наслідок, часто відбуваються розлучення, оскільки чоловік відчуває свою нереалізованість та відкинутість на маргінес життя.

Ще однією квінтесенцією невстигання розвитку людського організму за темпами розвитку людської цивілізації є впливи постійних стресів на організм. Колись організм людини був пристосований до швидкої реакції щодо зовнішньої небезпеки. Нещодавні відкриття Ш. Тейлор щодо реакції людини на стрес підтвердили, що реакція на нього є дещо відмінною залежно від статі [1, с. 634]. До прикладу, в чоловіків реакцією на стрес є стан, близький до повної фізичної готовності на боротьбу або втечу. Натомість жінок стресові ситуації вводять у стан готовності до піклування та зближення задля дружніх відносин. Такий стан речей неважко пояснити пристосованістю людського виду до виживання, коли у випадку виникнення небезпеки чоловіки активізувалися до боротьби із зовнішнім ворогом, тоді як жінки застосовували усі свої сили для забезпечення почуття безпеки стосовно своїх дітей. У наш час такої небезпеки, що проявлялася б, з одного боку, у постійній боротьбі з іншими племенами, а з іншого – у постійній зустрічі із дикою природою, є вже неактуальними. Проте, реакції людського організму залишилися такими ж. Для стресових ситуацій у тих умовах він виробив свої механізми пристосування, що допомагали йому вижити. Ті ж самі механізми, що дали людині можливість вижити тоді, тепер починають діяти проти неї. Уперше, як відзначають дослідники, на це звернув увагу Г. Сельє, який стверджував, що різноманітні стресові ситуації викликають одну і ту ж реакцію, яка проявляється у різноманітних змінах фізіологічних параметрів, що, отримав назву «загальний фізіологічний відклик». Хоча усі стресові стани потребують адаптації, а саме те, що організм людини повинен якнайшвидше повернути свою цілісність. Реакцію на стрес Г. Сельє назвав загальним адаптаційним синдромом (ЗАС), який, своєю чергою, складається із трьох стадій: тривоги, спротиву, виснаження [1, с. 336].

Зокрема, на стадії тривоги відбуваються короточасні спалахи фізичного збудження, що готують тіло для енергійної діяльності. Якщо дія стресу продовжується, то організм переходить на другу стадію – поміркованого збудження, де робить спробу чинити спротив дії стресора, під час якого він, задіюючи усі свої сили, може витримувати значні навантаження. Однак такий стан не може тривати безмежно, оскільки ресурси організму обмежені і, рано чи пізно, при довготривалому існуванні цієї стадії настає стан виснаження, який пов'язаний із значною небезпекою для організму. Справа у тому, що під час стресової ситуації гіпофіз виділяє два гормони: для адекватної відповіді на стрес – Тиротропний гормон, що стимулює щитовидну залозу (активізує приплив енергії до внутрішніх органів), та Адренокортикотропний гормон (АКТГ), що є синонімом гормону стресу, і який стимулює зовнішню частину наднирників, кору наднирників (спричиняє виділення гормонів, які відповідають

за обмінні процеси в організмі та виділення цукру із печінки у кров). Стан, в який переходить організм внаслідок впливу цього гормону, є ідеальним, щоб дати відсіч короточасному стресогенному агенту. Проте, коли час дії стресового чинника значно розтягується у часі, то АКТГ протягом довгої дії починає ослаблювати клітини, що відповідають за виявлення та знищення ракових клітин. Інакше кажучи, довготривалий стресовий стан руйнує сили імунної системи, роблячи організм більш незахищеним і перед менш серйозними, і перед більш серйозними хворобами. Цей механізм розвитку стресової ситуації та руйнування здоров'я призводить до феномена, що відомий під назвою «психосоматичні розлади», які довгий час були важкими для пояснення, оскільки раніше ніхто не брав до уваги негативний фактор стресу і те, що його вплив може приводити до хвороб чи до смерті [1, с. 634–636].

У цьому контексті простежуються межі небезпеки стресу через неможливість його позбутись природними способами. Адже реакції на стрес – боротись або тікати для чоловіків, збільшення почуття опіки у жінок не можуть вирішити стресової ситуації, оскільки, як правило, ні з ким непотрібно боротись і нікому непотрібно допомагати, щоб стресова ситуація минула. Тут потрібні інші механізми, яких, поки що, еволюція людини не виробила. Отже, бачачи певну незахищеність перед впливами стресових ситуацій сьогодні, центр ваги боротьби із ними, на нашу думку, потрібно переносити – з площини суто фізіологічної, тілесної у вимір інтелектуально-духовний. З огляду на це, необхідно усвідомлювати причину реакції організму на стресову ситуацію, і маючи усвідомлення цього, що така реакція на теперішній момент є неадекватною, прагнути різними засобами виправити ситуацію. Одним із таких засобів і є філософсько-духовне ставлення до реальності, коли присутнім є розуміння, що все, що відбувається у нашому житті, діє у рамках певного вищого плану існування буття, де і людині відведена, можливо, не зовсім велика у масштабах Всесвіту, але дуже важлива у сенсі екзистенційності, ідентичності. За такого ставлення до реальності стресостійкість людини, як правило, значно покращується.

Одним із практичних антистресових методів є ведення здорового способу життя, в якому заняття спортом – один із головних компонентів. Власне, спорт і є тим мостом, який у свій спосіб, хоча б певною мірою підтримує ту функціональність організму, що формувалася століттями, а в наш час, внаслідок розвитку науково-технічного прогресу, є щораз менше задіяною. Це стає помітним через вдумливий погляд на існуючу реальність. До прикладу, якщо ще років двадцять тому спортивні майданчики були заповнені підлітками, які займалися активним відпочинком (переважно, грали у футбол, волейбол та ін.), то сьогодні майданчики, здебільшого, є пустими, адже більшість уваги молоді прикута до використання досягнень інформаційних технологій. Під впливом такого стану речей змінюються як їхня ментальність, так і здоров'я, оскільки довгий час перебування під впливами

електромагнітних випромінювань моніторів, як мінімум, не додають здоров'я, а, навіть більше, через довгочасне контактування з ними можуть завдати значної шкоди здоров'ю, і не лише тілесному. В такій перспективі стає зрозумілим значення спортивної культури у житті молоді, навіть з огляду на її психофізіологічне здоров'я, що, в подальшому, значною мірою впливатиме на здоров'я та життєдайність нації загалом. Зацікавленість Церкви спортивним життям відкриває перспективу не лише з огляду на фізичний стан організму людської особистості, але й виховання морально-вольових якостей, особливо в молодого покоління. З огляду на майбутнє, видаються проникливими слова папи Пія XII про те, що «чим більше у нас буде спортивних майданчиків, тим менше матимемо лікарень та в'язниць» [2, с. 6].

І справді, підлітки як прошарок суспільства, який, з одного боку, вже виріс із дитячого віку, а з іншого – ще не досягнув дорослого, уже має багато можливостей реалізації себе у світі дорослому, проте не набув ще достатнього досвіду для правильного спрямування своїх дій. У суспільному ж вимірі, внаслідок такого постійного пошуку молоді себе, виникають багато молодіжних феноменів. Одним з них є підліткова субкультура. Цей феномен став об'єктом численних досліджень. У розумінні суті цього феномена дослідники розділились на два табори. З одного боку, під такою субкультурою розуміють ту, яка виразно підкреслює єдність певних груп однолітків, разом з їх системою цінностей та на протигагу цінностям дорослих. Тут в явній чи в завуальованій формі присутній елемент протесту, який, у принципі, є характерним для такої вікової групи. В середині такої субкультури, як правило, використовується власна мова, формуються своя мода та система цінностей, що відрізняються від системи цінностей дорослих. Внаслідок подібного стану речей, підлітки живуть у такому замкнутому, витвореному ними ж самими світі, який має власні закони, що побудовані на своїх цінностях. Певна правда у такому розумінні підліткової субкультури є. Проте, не варто і небезпечно перебільшувати протестні настрої молодого покоління щодо цінностей дорослих.

Протигежно до вищерозглянутої оцінки підліткової субкультури є позиція, що базується на думці про міф, що цінності субкультури підлітків протистоять цінностям дорослого населення. Ф.Райс та К. Долджин приводять результати дослідників, які свідчать про те, що протестні настрої підлітків є перебільшеними, і вони, в основному, стосуються другорядних речей, де «конфлікти між поколіннями звичайно виникали стосовно щоденних побутових питань, таких як шум, акуратність, пунктуальність та проживання під одним дахом, а не через фундаментальні поняття, такі як чесність, напористість, витривалість і турбота про тих, хто поруч» [6, с. 550].

Підлітки у своїй субкультурі не є зорієнтованими або лише на ровесників, або лише на дорослих. Визнаючи авторитет цінностей свого середовища, водночас у важливих життєвих питаннях вони, все ж, йдуть за порадою швидше до дорослих, ніж

до однолітків. Попри те, цінності тієї чи іншої субкультури нелегко контролювати у тому сенсі, що вони, за своєю суттю, не завжди можуть мати морально-позитивне значення. У цьому сенсі стає зрозумілим значення спорту у формуванні певної альтернативи не завжди моральним видам субкультури.

Взагалі, участь учнів у здорових позаурочних заходах має досить позитивний ефект, що проявляється у розвитку почуття впевненості у собі та вищої самооцінки. Також внаслідок щільного графіка підліток вчиться планувати свій час. Що стосується власне спортивних занять, а тим більше з командних видів спорту, то у підлітка розвивається почуття колективізму для досягнення спільної мети. Проте, існує також певна взаємозалежність між заняттям спортом та деякими негативними моментами. Так, до прикладу, Ф. Райс та К. Долджин наводять результати досліджень низки вчених, які доказують, що займання у спортивній секції не завжди сприяє навчанню, крім того, спортсмени частіше хворіють на ожиріння, ніж інші, також вони частіше стають алкоголезалежними та залежними від азартних ігор [6, с. 557]. Доцільно зауважити, що автори пишуть в основному про американську молодь, де великий вплив має також стиль життя їхнього суспільства і, зокрема, проблема ожиріння, яка для нього характерна. Власне, цей факт впливу соціокультурного середовища та певні зловживання під час занять спортом – як-от практикування непосильних для молодого організму навантажень, разом із подальшою потребою зняти цю напругу – можуть призводити до певних негативів.

У такому контексті постає питання активної позиції Церкви щодо занять спортом. Тому видається слухним процитувати практичні рекомендації Я. Сапеляка, де він вказує на головні напрями впливу представників церкви на розвиток спортивної культури в регіоні [7, с. 41-45]. У цій перспективі обов'язки священика значно збільшуються, тому що, до прикладу, відвідуючи школу з уроками основ християнської етики, він звертає увагу не лише на все, що безпосередньо стосується цього предмета, але й активно цікавиться станом справ стосовно спортивно-оздоровчої роботи вчителів фізкультури та тренерів тощо. Також бачиться необхідною присутність священика під час відкриття основних спортивних заходів, що, само собою, додає нового смислового значення не лише фізичній культурі, а й, що важливіше, стає реальним відбитком державно-церковних відносин на практиці.

До слова, як типовий приклад співпраці можемо навести той факт, що при церкві Покрови Пресвятої Богородиці УГКЦ у м. Львові кожного літа діють табори для дітей різного віку, в яких регулярно проводяться займання фізичними вправами, іграми, різноманітними мандрівками та ін. До того ж, при храмі існує юнацька церковна футбольна команда, керована професійним тренером і бере участь в обласних змаганнях. Крім того, ця команда отримує допомогу від кафедри футболу Львівського державного інституту фізичної культури, що надає стадіон для тренувань та ігор тощо.

Тому ціннісно-мотиваційний потенціал молоді

є стратегічним скарбом будь-якої нації, будь-якої держави, а надто, коли йдеться про спробу активізувати співпрацю між державою і церквою. У цій перспективі стає зрозумілим, чому правильне виховання молоді є одним із пріоритетних напрямків діяльності обох інституцій.

Висновки. Для будь-якої людини дуже важливим є соціокультурне середовище її існування. Адже, певною мірою, кожна людина переймає ті чи інші риси від свого оточення, і, здебільшого, це стосується дітей, підлітків та молоді, які внаслідок малого багажу особистісного досвіду часто не критично сприймають різноманітні як позитивні, так і негативні штампи поведінки. Такий стан речей спонукає до роздумів стосовно тих ідеалів, які вони копіюють, що, у переважній більшості, не є позитивними: починаючи від мультфільмів, де насилля та відсутність моралі змальовуються як звичні явища, і закінчуючи фільмами, де до сцен насилля додаються також і аморальні сцени, що руйнують в корені засади любові та кохання.

Така перспектива спонукає до серйозної застави, що, безперечно, наштовхує на важливість одного із дієвих заходів у цьому випадку – звернення до прикладу життя тих людей, які своїм буттям показали, що ідеал святого життя не є лише ідеалом, але тим, що може бути реалізованим кожною людиною, незалежно ні від чого. Тут мається на увазі вплив християнської агіографії на формування особистісного світогляду, що є актуальним не лише для підлітків чи молоді, але і для кожної людської особистості. Однак, найкраще все ж використовувати приклади з життя святих під час здобуття знань у молодому віці. Подібна практика приносить користь. З одного боку, займаючи місце у свідомості молоді людини, такі ідеали уже не будуть залишати місце для різних аморальних ідеалів, що лавиноподібно сходять з уст мас-медіа. З другого боку, проглядатиметься відкриття перспективи побудови власного майбутнього життя, яке матиме змогу формуватися на основі вищих моральних принципів буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герриг Р. Психология и жизнь / Р. Герриг, Ф. Зимбарло. - СПб. : Питер, 2004. - 955 с.
2. Гудзяк Б. Вступне слово / Б. Гудзяк // Церква і спорт на шляху до співпраці. - Львів : Галицька видавнича спілка, 2003. - С. 5 - 6.
3. Іван Павло II, папа. Іспит сумління для спорту / Папа Іван Павло II // Церква і спорт на шляху до співпраці. - Львів : Галицька видавнича спілка, 2003. - С. 9 - 12.
4. Іван Павло II, папа. Відкупитель людини [Redemptor hominis] : Енцикліка / Папа Іван Павло II. - Львів : Місіонер, 2008. - 78 с.
5. Петришин Ю. Християнство і спорт : на шляху до співпраці / Ю. Петришин // Церква і спорт на шляху до співпраці. - Львів : Галицька видавнича спілка, 2003. - С. 23 - 26.
6. Райс Ф., Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс, К. Долджин. - СПб. : Питер, 2010. - 816 с.
7. Сапеляк Я. Практичні рекомендації. З чого починати? / Я. Сапеляк // Церква і спорт на шляху до співпраці. - Львів : Галицька видавнича спілка, 2003. - С. 41 - 45.
8. Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Томаш Шпідлік. - Львів : Вид-во ЛБА, 1999. - 496 с.